

ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

-
- Εγχώρια αρχιτεκτονική κεραμική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Θεματολογία και εφαρμογές
 - Η αρχαία ελληνική κεραμική τέχνη
 - Η κεραμική στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της σχολής Bauhaus και η ιδεολογία του Μοντερνισμού
-

Εγχώρια αρχιτεκτονική κεραμική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Θεματολογία και εφαρμογές

Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου
Καθηγήτρια ΤΕΙ Κεντρικής Μακεδονίας,
mtheodteiser@hotmail.com

Περίληψη

Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, σε στενή σχέση με τη γενικότερη ρητορική για «ελληνικότητα», παράγονται και προωθούνται προϊόντα ελληνικών κεραμικών εταιρειών, ως απτές αποδείξεις μιας ιδιαίτερης πολιτισμικής φάση, κατά την οποία η αναβίωση της ελληνικής αρχαιότητας συναντά τους δρόμους των λαϊκών τεχνών. Μοτίβα αρχαίας, βυζαντινής, λαϊκής και μικρασιατικής προέλευσης βρέθηκαν στο κέντρο του ενδιαφέροντος των σχεδιαστών και επιχειρηματιών στην προσπάθειά τους να διαμορφώσουν μια νέα εξωστρεφή και ανταγωνίσιμη ελληνική καλλιτεχνική παραγωγή. Οι κεραμικές βιοτεχνίες (με προεξάρχουσες τις εταιρείες «Κεραμεικός» και «Κιουτάχια») έπαιξαν σημαντικό ρόλο σ' αυτήν την προσπάθεια. Έχοντας εξαγωγικό προσανατολισμό, αντιμετώπιστηκαν από τους πολίτες ως πηγή εθνικής υπερηφάνειας σ' έναν ιδιότυπο οικονομικό εθνικισμό. Αλλά και οι ίδιες οι εταιρείες είχαν ενστερνωστεί αυτόν το ρόλο: έπαιρναν μέρος σε διεθνείς εκθέσεις και προσλάμβαναν ως καλλιτεχνικούς διευθυντές σημαντικές προσωπικότητες. Η δε εγχώρια ελίτ υιοθέτησε την καλλιτεχνική παραγωγή αυτών των κεραμικών εταιρειών και τα χρησιμοποίησε όχι μόνο ως οικοσυσκευή, αλλά και ως διακοσμητικά στοιχεία, τόσο σε κτίρια κύρους (όπως η Βουλή των Ελλήνων και τα υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας), όσο και στις ιδιωτικές κατοικίες της ανώτερης αστικής τάξης.

Στην παρουσίαση αυτή, που βασίζεται σε αρχειακή, βιβλιογραφική και επιτόπια έρευνα, θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στον αρχιτεκτονικό κεραμικό διάκοσμο που χρησιμοποιήθηκε στις προσόψεις έξι κτιρίων της Εθνικής Τράπεζας. Ο συγκεκριμένος κεραμικός διάκοσμος έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί ως θεματολογία περιλαμβάνει όλες τις μεσοπολεμικές τάσεις που προαναφέρθηκαν συμπυκνώνοντας μια ολόκληρη εποχή. Μια εποχή που κλείνει μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο, όταν η εγχώρια κεραμική βιοτεχνία αδυνατεί ν' ανταγωνιστεί τους ευρωπαϊούς παραγωγούς και φθίνει σταδιακά. Το βασικό μας επομένως επιχείρημα είναι ότι η συγκεκριμένη ενότητα διατηρητέων κτιρίων μπορεί να ενταχθεί στην κεραμική εκπαίδευση της νεότερης γενιάς: επιδέχεται συγκρίσεις με αντίστοιχες πρακτικές στο ευρωπαϊκό χώρο, έχει μοναδικότητα (γιατί δεν επαναλήφθηκε μετά τον πόλεμο), σπανιότητα (ως εξωτερική διακόσμηση ελληνικών κτιρίων), σχεδιάστηκε δε και παράχθηκε από έλληνες κεραμίστες.

Λέξεις Κλειδιά: κεραμικός εξωτερικός διάκοσμος, κεραμικές φριζες, μεσοπόλεμος, κτίρια Εθνικής Τράπεζας

Abstract

During the inter-war period, in close connection with the general rhetoric of "Hellenism", a series of Greek ceramic products were produced and promoted, as a tangible evidence of a particular cultural phase, during which the revival of Greek Antiquity met and blended with Ancient, Byzantine, Asia Minor and Folk patterns. These became the focus of interest of designers and entrepreneurs, in their efforts to establish a new extrovert and competitive Greek artistic production. The ceramic crafts (predominantly the companies of "Kerameikos" and "Kutahya") played an important role in this effort. Having an export trade orientation, they were treated by citizens as a source of national pride through a peculiar economic-nationalistic prism. The companies themselves, too, embraced this role by taking part in international fairs and hiring artists as managers. Besides, the domestic bourgeoisie adopted these artistic production and used it not only as household, but also as architectural decoration, both in prestigious public buildings (such as the Greek Parliament and a number of National Bank's buildings) as well as in private residences of the upper bourgeoisie. In

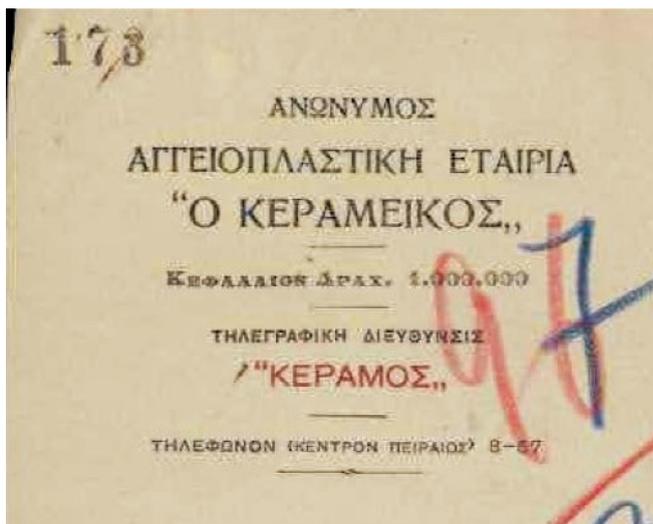
this essay, based on archival, bibliographical and field research, we will focus our attention to the architectural ceramic decoration used on the facades of six buildings of the National Bank of Greece. The Bank's ceramic decoration is a field of particular interest as it encompasses all the above inter-war trends, concentrating and integrating an entire era in Greece's cultural history. An era that closes after the second world war (WWII), when the domestic pottery crafts are no longer able to compete with the European producers, falling gradually into decline. Our basic argument is therefore that this unit of listed buildings can be included within a ceramic education program of the younger generation for three distinct reasons; it is comparable to similar practices in Europe, it is unique (as it was not repeated after the WWII) and rare (in the exterior decoration of Greek buildings), and was designed and produced by Greek potters.

Keywords: ceramic architectural decoration, ceramic friezes, inter-war buildings of National Bank of Greece

Η ελληνική κεραμική κατά το μεσοπόλεμο

Η μετά τη μικρασιατική καταστροφή μεταφύτευση στην Ελλάδα ανθρώπινου δυναμικού και επιχειρηματικών κεφαλαίων και η πρόσκαιρη αναλαμπή της εγχώριας βιομηχανικής και βιοτεχνικής παραγωγής έχει συζητηθεί εκτενώς στη νεοελληνική βιβλιογραφία, κυρίως από την πλευρά της συμβολής της στην οικονομική σταθεροποίηση. Όμως ο σχεδιασμός και η αισθητική των προϊόντων, η σχέση καλλιτεχνών και κεφαλαιούχων δέχθηκαν λιγότερο σχολιασμό (Υαγού, 2008). Κομβικό σημείο γύρω από το οποίο επιχειρήθηκε να αναπτυχθεί μια «νέα ελληνική τέχνη» υπήρξε η συνεχώς αυξανόμενη ευαισθητοποίηση για τη σημασία των λαϊκών και διακοσμητικών τεχνών στην παραγωγή πλούτου, αλλά και στη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης. Μοτίβα αρχαίας, βυζαντινής, λαϊκής και μικρασιατικής προέλευσης βρέθηκαν στο κέντρο του ενδιαφέροντος των σχεδιαστών και επιχειρηματιών στην προσπάθειά τους να διαμορφώσουν μια νέα εξωστρεφή και ανταγωνίσιμη ελληνική καλλιτεχνική παραγωγή. Οι κεραμικές βιοτεχνίες (με προεξάρχουσες τις εταιρείες «Ο Κεραμεικός» και «Κιουτάχια») έπαιξαν σημαντικό ρόλο σ' αυτήν την προσπάθεια. Έχοντας έντονο εξαγωγικό προσανατολισμό, αντιμετώπιστηκαν από τους

πολίτες ως πηγή εθνικής υπερηφάνειας σ' έναν ιδιότυπο οικονομικό εθνικισμό. Αλλά και οι ίδιες οι εταιρείες είχαν ενστερνιστεί αυτόν το ρόλο: έπαιρναν μέρος σε διεθνείς εκθέσεις και προσλάμβαναν ως καλλιτεχνικούς διευθυντές σημαντικές προσωπικότητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συμβολή του λογοτέχνη Στρατή Δούκα στην προβολή της Αγγειοπλαστικής «Κιουτάχια». Στο Αρχείο Νεοελληνικής Λογοτεχνίας στο Α.Π.Θ (φάκ. Στρατής Δούκας) υπάρχουν τρία σχέδια με μολύβι του Δούκα για το λογότυπο της εταιρείας «Κιουτάχια», το καταστατικό της εταιρείας (1923) και το πρόγραμμα παρουσίασής της στην 1η Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης. Κατά την Α. Υαγου (2008) το Συμβούλιο της «Κιουτάχιας», σε αναφορά του, το 1927, προς τη Γενική Συνέλευση των μετόχων, δήλωνε υπερήφανο γιατί η δραστηριότητα της εταιρείας διέσωζε αυτήν «την καθαρά ελληνική τέχνη (την κεραμική) και την ενσωμάτωνε στη ζωή της σύγχρονης Ελλάδας». Στο τέλος της αναφοράς ο συντάκτης έκανε μια μάλλον συναισθηματική πρόταση-παράκληση σ' όλους τους «πλούσιους πατριώτες», που ενδιαφέρονταν ειδικότερα για τη λαϊκή παράδοση, να στηρίξουν τη βιομηχανία «Κιουτάχια». Το εξαγωγικό προσανατολισμό των αγγειοπλαστικών εταιρειών δείχνει και μιά επιστολή του «Κεραμεικού» (25 Ιουνίου 1929) προς τον τότε πρωθυπουργό Ελ.Βενιζέλο, όπου επισημαίνει τον κίνδυνο της άμεσης διακοπής της λειτουργίας της λόγω της «τελευταίας» τραπεζικής κρίσης. Ο συντάκτης της επιστολής ζητά δασμολογική ενίσχυση της εταιρείας και καταλήγει προτρέποντας τον πρωθυπουργό να την επισκεφθεί γιατί τότε θα «διέβλεπε» ότι η βιομηχανία του Κεραμεικού» ότι είναι κάτι περισσότερο από μιά απλή βιομηχανία (υπονοώντας ότι αποτελεί πηγή εθνικής υπερηφάνειας).

Εικ 1: Επιστολόχαρτο Αγγειοπλαστικής Εταιρείας «Ο Κεραμεικός» (Αρχείο Ε. Βενιζέλου).

Εικ. 2: Ο Στρατής Δούκας στο περίπτερο της Αγγειοπλαστικής Εταιρείας Κιοντάχια στη Α' Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (Αρχείο Νεοελληνικής Λογοτεχνίας).

Εικ. 3: Το περίπτερο της Αγγειοπλαστικής Εταιρείας Κιοντάχια στην Α' Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (Αρχείο Νεοελληνικής Λογοτεχνίας).

Η συμβολή της Εθνικής Τράπεζας

Η παράκληση του Συμβουλίου της «Κιουτάχιας» που προαναφέρθηκε, φαίνεται να εισακούστηκε από την εγχώρια ελίτ, που υιοθέτησε την καλλιτεχνική παραγωγή των κεραμικών εταιρειών και τα χρησιμοποίησε όχι μόνο ως οικουσκευή, αλλά και ως διακοσμητικά στοιχεία, τόσο σε κτίρια κύρους (όπως η Βουλή των Ελλήνων και τα υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας), όσο και στις ιδιωτικές κατοικίες της ανώτερης αστικής τάξης. Η ανταπόκριση της Εθνικής Τράπεζας ειδικότερα σχετίζεται με το ζήλο που επέδειξε ο επικεφαλής της Τεχνικής Υπηρεσίας της, ο αρχιτέκτονας Νικόλαος Ζουμπουλίδης (1888-1969). Με σπουδές στην Κωνσταντινούπολη και το Βερολίνο ο Ζουμπουλίδης άρχισε να εργάζεται στην Ε.Τ.Ε. το 1917. Η θητεία του συνέπεσε με την εκτέλεση ενός μεγάλου προγράμματος ανέγερσης υποκαταστημάτων σ' ολόκληρη τη χώρα, το οποίο και σφράγισε με τις επιλογές του. Ο Ζουμπουλίδης ασχολήθηκε για λίγο (πριν το 1917) με το εμπόριο κεραμικών τύπου Isnik από τα περίφημα εργαστήρια της μικρασιατικής Κιουτάχιας (Θεοδωρίδου, 2012α). Σημειωτέο ότι τα αυθεντικά πλακίδια Isnik θεωρούνταν συλλεκτικά αντικείμενα για τους Ευρωπαίους ήδη από πολύ παλιά, το δε συλλεκτικό ενδιαφέρον κορυφώθηκε κατά τα τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αι. με αποτέλεσμα μεγάλες ποσότητες από πλακίδια, που επένδυαν οθωμανικά κτίρια, να καταλήξουν στη Δύση και να εκτίθενται σήμερα σε πολυάριθμα μουσεία (Denny, 2004). Η αγάπη του Ζουμπουλίδη για τα κεραμικά πλακίδια φαίνεται σε έξι (6) τουλάχιστον κτίρια της Τράπεζας, όπου χρησιμοποιήθηκαν ως στοιχεία εξωτερικής διακόσμησης. Ενδεικτικό του σταθερού ενδιαφέροντος του Ζουμπουλίδη για την κεραμική (και ειδικότερα τη μεταφορά και εμφύτευση στη νεώτερη Ελλάδα της μικρασιατικής κεραμικής παράδοσης) είναι ότι διετέλεσε για ένα διάστημα και πρόεδρος της «Ανώνυμης Κεραμεικής Εταιρείας Λαυρίου» (Α.Κ.Ε.Λ.), της εταιρείας που ίδρυσε η Εθνική Τράπεζα το 1941 προσπαθώντας να αναβιώσει τη μεσοπολεμική λάμψη της ελληνικής κεραμοουργίας. Η Α.Κ.Ε.Λ. λειτούργησε με διάφορους μετασηματισμούς μέχρι το 1957, με κυριότερο μέτοχο την Εθνική Τράπεζα (51%) το Βρ. Παπαγιαννόπουλο (24%) και τον συνεργάτη του ελληνορώσο τεχνικό ειδικευμένο στα κεραμικά Σπ. Πουλιέζο (25%) (Λάππα-Παπαδάκη, 2006), τα δε προϊόντα της έφθασαν να εξάγονται σε αρκετές χώρες της Ευρώπης και την Αμερική.

Η ύπαρξη εγχώριας κεραμικής παραγωγής στην Αθήνα του μεσοπολέμου και η χρήση της στην αρχιτεκτονική των όψεων ολιγάριθμων (έστω) κτιρίων αντανακλά (έστω και όψιμα) αντίστοιχες πρακτικές στις μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Αξίζει να σημειωθεί ότι αν και η παραγωγή χειροποίητων κεραμικών έχει μακραίωνη ιστορία, η εκβιομηχάνιση του 19ου έδωσε νέα ώθηση στη διάδοσή τους. Η κεραμική παράδοση ταίριαξε ιδανικά με τις εκλεκτικιστικές αναζητήσεις αρχιτεκτόνων και σχεδιαστών στο β' μισό του 19ου αι. δημιουργώντας σ' όλη την Ευρώπη εκπληκτικές συνθέσεις. Κεραμικές βιομηχανίες όπως η Minton Hollins Co, Maw Co, Mansfield Bros θεωρήθηκαν «art manufactures» και οι επιχειρηματίες που τις δημιούργησαν έχαιραν σεβασμού από τους κύκλους της διανοήσης και των καλλιτεχνών. Εξέθεταν τα προϊόντα τους στις διεθνείς εκθέσεις της εποχής (Herbert & Huggins, 1995) και εξέδιδαν καλλιτεχνικούς καταλόγους των προϊόντων τους. Το πάντρεμα κεραμικής τέχνης και βιομηχανίας συνεχίστηκε και στις αρχές του 20ου αι., αρκεί να θυμηθούμε ότι το κίνημα Secession άνθησε εκ παραλλήλου με την ανάπτυξη μιας τοπικής βιοτεχνίας προϊόντων πορσελάνης (οίκος Zsolnay Co), στο δε Παρίσι το Art Deco υποστηρίχθηκε από την παραγωγή ψηφιδωτών και πλακιδίων του οίκου Gentil & Bourdet. Η Αθήνα του μεσοπολέμου, στο σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης, επιχείρησε, με τον δικό της τρόπο, να καταγράψει στην κεραμική παραγωγή της τοπικής βιοτεχνίας τα δύο κυρίαρχα στην ελληνική σκηνή πολιτιστικά ρεύματα: τη συντήρηση του νεοκλασικισμού και το κίνημα της επιστροφής στις ρίζες.

Η χρήση κεραμικών πλακιδίων στα κτίρια της Εθνικής Τράπεζας

I. Το κτίριο Αρχείων της Τράπεζας (1923-1926) είναι ταυτισμένο έργο του Ζουμπουλίδη. Αποτελεί δείγμα ενός μοντέρνου εκλεκτικισμού και διακοσμείται με κατακόρυφες στήλες πλακιδίων με το έμβλημα της Ε.Τ.Ε. (την κεφαλή της Αθηνάς με περικεφαλαία) και το λογότυπο της σε αρχαϊκή γραφή. Η εξακρίβωση της προέλευσης των κεραμικών μένει να τεκμηριωθεί. Είναι, το πιθανότερο, έργα της εταιρείας «Κεραμεικός» και θα μπορούσαν να ενταχθούν στην κατηγορία του νεοαρχαϊκού ρυθμού, όπως τον περιέγραψε ο Ν. Γρηγοράκης (2011). Η ενοποίηση του κορμού του κτιρίου μέσω κατακόρυφων αρχιτεκτονικών ταινιών διακόπτεται από μια ορι-

Εικ. 4, 5: Η κεραμική ταινία με την τρέχουσα σπείρα στο κτίριο Αρχείων της Ε.Τ.Ε.

ζόντια ζώνη διακοσμημένη με πλακίδια στο μοτίβο μιας απλοποιημένης σπείρας. Η εκτεταμένη χρήση πλακιδίων στην πρόσοψη του κτιρίου των Αρχείων της Ε.Τ.Ε. θα μπορούσε να συγκριθεί με ανάλογη χρήση πλακιδίων *faience* του βιεννέζικου *Secession* και των κτιρίων (όπως το *Majolika Haus*), που ο αρχιτέκτων *Otto Wagner* σχεδίασε; Πρόκειται για μια προσαρμογή στα «καθ' ημάς» μιας πρωτοποριακής ευρωπαϊκής τάσης συνδεδεμένης με το *arts and crafts* κίνημα; Πρόκειται για έναν εκδυτικισμό της ανατολικής παράδοσης των επενδύσεων με υαλωμένα πλακίδια; Θα απαντούσαμε ναι, προσθέτοντας ότι η τρέχουσα σπείρα σε μπλε του κοβαλτίου, ο μαϊάνδρος και η κεφαλή της Αθηνάς στο κτίριο των Αρχείων της Ε.Τ.Ε. επιχειρούν κάτι παραπάνω: επιχειρούν να διασώσουν την ελληνική κεραμική παράδοση και να την αναδείξουν. Στηρίζουν την εγχώρια κεραμική βιοτεχνία «ως πηγή εθνικής υπερηφάνειας» και διαφημίζουν με τον πιο πανηγυρικό τρόπο τα προϊόντα της.

II. Στο επιβλητικό υποκατάστημα της ΕΤΕ στα Ιωάννινα (1931-1934) γίνεται επίσης χρήση κεραμικών πλακιδίων. Εδώ, κάτω από το γείσο της στέγης, σε συνδυασμό με μια ταινία από πλίνθους, τοποθετείται φρίζα από κεραμικά πλακίδια με ελισσόμενους βλαστούς σε λευκό κάμπο (φόντο). Είναι το γνωστό στους ανατολίτες ως *saz*: φύλλο μακρόστενο μεγάλου μεγέθους, περσικής προέλευσης (Κορρέ, 1995). Χρησιμοποιούνται ζωνρά χρώματα όπως το κοραλί, μπλε του κοβαλτίου, πράσινο, τυρκουάζ, μωβ και κίτρινο. Βασικός επιβλέπων του κτιρίου των Ιωαννίνων υπήρξε ο αρχι-

Εικ .6, 7: Λεπτομέρεια της ταινίας στο υποκατάστημα Ιωαννίνων (δεξιά και κέντρο).

τέκτονας Αριστομένης Βάλβης (1892-1982). Ο ίδιος υπογράφει ένα έγχρωμο σχέδιο (φυλλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε.) με δύο διαφορετικές παραλλαγές για τη φρίζα, ένδειξη της συμμετοχής του στη διαμόρφωση του τελικού αποτελέσματος.

Εικ. 8: Σχέδιο με δύο διαφορετικές παραλλαγές για τη φρίζα. Υπογραφή Α.Βάλβης (πηγή: Ι.Α/Ε.Τ.Ε).

III. Μια παρόμοια ταινία από κεραμικά πλακίδια σε λευκό κάμπο και το μοτίβο ενός ελλισόμενου βλαστού που καταλήγει σε εντυπωσιακό άνθος (σε χρώμα μπλε του κοβαλτίου) χρησιμοποιήθηκε κάτω από το γείσο της στέγης στο υποκατάστημα Κοζάνης. Το υποκατάστημα της Κοζάνης εντάσσεται και αυτό στην προσπάθεια αναβίωσης της βυζαντινής παράδοσης, με λιγότερη όμως επιτυχία σε σχέση μ' αυτό των Ιωαννίνων. Η φριζα με τα κεραμικά πλακίδια της «Κιουτάχιας» παραμένει μέχρι σήμερα το κομψότερο χαρακτηριστικό του.

IV. Και στο υποκατάστημα Φλώρινας (1930-1931), κάτω από το γείσο της στέγης, υπάρχει φριζα από κεραμικά πλακίδια, όπου αναγράφεται με κεφαλαιογράμματη βυζαντινίζουσα γραφή: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (χρυσά γράμματα σε φόντο μπλε του κοβαλτίου). Μια δεύτερη κεραμική φριζα με λευκούς και χρυσαφένιους πλοχμούς, σε βυζαντινής επιρροής σκούρο μπλε φόντο, διαμορφώνεται στο μέσον του ύψους των ανοιγμάτων του ισόγειου. Το μοτίβο των πλοχμών συναντάται συχνά με διάφορες ονομασίες όπως: διπλή σπειρα με κληματίδες, ή οι διπλοί ελλισόμενοι βλαστοί ή στρόβιλοι και στη λαϊκή τέχνη (Καμπούρη-Βαμβούκου, 2004). Τα κεραμικά του υποκαταστήματος της Φλώρινας θεωρούνται (με ορισμένες επιφυλάξεις) έργα του κεραμίστα Μηνά Αβραμίδη, πρόσφυγα από την Κιουτάχεια της Μικράς Ασίας, ο οποίος αφού εργάστηκε για δύο χρόνια ως αρχιτεχνίτης στη Φαληρική «Κιουτάχεια» εγκαταστάθηκε για λίγο στη Φλώρι-

Εικ. 9, 10: Το υποκατάστημα Φλώρινας.

να και τελικά στη Θεσσαλονίκη (Κορρέ, 2000; Καμπούρη-Βαμβούκου, 2004; Ζαρκάδα, 2004). Επίσης στο κτίριο της Φλώρινας επιβλέπων αρχιτέκτων ήταν ο Αριστομένης Βάλβης.

Εικ. 11, 12, 13: Η κεραμική ταινία εγκιβωτισμένη ανάμεσα σε ταινία από πλίνθους.

V. Το υποκατάστημα Πρεβέζης (1932-1934) είναι ένα ιδιαίτερο κτίριο, κυρίαρχο στοιχείο του οποίου είναι ο σκεπαστός εξώστης με την πυκνή κιονοστοιχία, παρόμοια μ' αυτήν του υποκαταστήματος Ιωαννίνων. Πολλαπλά φουρούσια στηρίζουν τον εξώστη και στο ενδιάμεσο διάστημα τοποθετήθηκαν πλακίδια με μονόχρωμο (γαλάζιο) ανθικό μοτίβο σε λευκό φόντο, προερχόμενα από το εργοστάσιο της Φαληρικής «Κιουτάχιας». Με πολύχρωμα κεραμικά πλακίδια τύπου Isnik διακοσμήθηκε το πάνω μέρος της τοξοστοιχίας του εξώστη: saz και φύλλα σε πράσινο χρώμα και άνθη σε ουρανί, ντοματί, με παραδείσια διάσπαρτα πουλιά (κοτσύφια, παγώνια). Η κεραμική διακόσμηση της τοξοστοιχίας του εξώστη συναντάται σε πολλές περιπτώσεις κατά την περίοδο του εκδυτικισμού της οθωμανικής

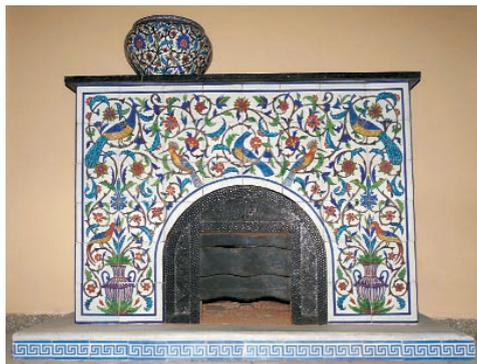
Εικ. 14, 15: Η κεραμική φρίζα στο υποκατάστημα Κοζάνης (πάνω και κάτω).

αρχιτεκτονικής, με χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό του Διοικητηρίου Κιουτάχειας (1908). Κατά την Αν. Τζάκου (1984) το κτίριο σχεδίασε ο αρχιτέκτων Μιχαήλ Κανάκης και κατά τον Διον. Βλαχόπουλο (2003) ο Αριστομένης Βάλβης.

Εικ. 16, 17, 18: Υποκατάστημα Πρέβεζας. Μονοχρωματικός ανθικός διάκοσμος στο κάτω μέρος των φουρουσιών. Διακόσμηση με πολυχρωματικά κεραμικά πλακίδια πάνω από την τοξοστοιχία του ορόφου (κάτω- δεξιά)

VI. Την ίδια εποχή κεραμικά πλακίδια επιλέγονται για να διακοσμηθεί το κλασικιστικό πρότυπο του υποκαταστήματος της Ε.Τ.Ε. στο Βαθύ της Σάμου (1931-1932) (Τσίγκου, 2001). Στο ορθογωνικό κεραμικό πάνελ, που τοποθετήθηκε πάνω από την κεντρική είσοδο, ένας καθιστός φτερωτός γρύπας πλαισιώνεται από δύο μεγάλους μινωϊκούς κρίνους, ενώ μικρότεροι κρίνοι επαναλαμβάνονται στη βάση της σύνθεσης. Η παράσταση είναι μονοχρωματική (λευκό σχέδιο σε βυσσίני φόντο) και περιβάλλεται από στενή λευκή μπορντούρα. Το κεντρικό πάνελ πλαισιώνουν τετράγωνα ανεξάρτητα πάνελ, που απεικονίζουν ρόδακες. Όμως στο εσωτερικό του κτιρίου και συγκεκριμένα στον όροφο μας περιμένει μια έκπληξη: με πλακίδια τεχνο-

Εικ. 19, 20, 21, 22: Υποκατάστημα στο Βαθύ της Σάμου. Η κεραμική παράσταση της εισόδου με φτερωτό γρύπα και ρόδακες. Το τζάκι στην κατοικία του διευθυντή, στον όροφο του υποκαταστήματος.

τροπίας Iznik της Φαληρικής «Κιουτάχιας» επενδύεται εξ ολοκλήρου το τζάκι της κατοικίας του διευθυντή. Στη βάση του διακόσμου υπάρχουν δύο καλοσχεδιασμένοι αμφορείς απ' όπου εκφύονται ελισσόμενοι βλαστοί με πλούσιο ανθικό διάκοσμο σε χρώμα ντοματί, φύλλα πράσινα και μπλε του κοβαλτίου και διάσπαρτα παγώνια, τσαλαπετεινούς και κοτσύφια σε λευκό φόντο. Από την ίδια ανατολίτικη παράδοση προέρχεται και το μεγάλο βάζο τοποθετημένο (μέχρι σήμερα) πάνω στο πεζούλι του τζακιού.

Εικ. 23: Το κεραμικό βάζο.

Χρήση κεραμικών πλακιδίων σε άλλα κτίρια

Χρήση υαλωμένων πλακιδίων έγινε την ίδια εποχή και σε άλλα κτίρια. Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι η εσωτερική διακόσμηση αιθουσών της Βουλής των Ελλήνων σε ποικιλία σχεδίων (Δεμενέγη-Βιριράκη, 2007: 173-177). Στη Βουλή συναντάται η ίδια αντίθεση ανάμεσα στο κλασικιστικό κέλυφος και την ανατολίτικη διακόσμηση του εσωτερικού, που παρατηρήσαμε και στη Σάμο. Ειδικότερα στο χώρο της πρώην τραπεζαρίας της Βουλής, ο πλούσιος κεραμικός διάκοσμος είναι μη αναμενόμενος. Σε εκθαμβωτικά άσπρο φόντο συμπλέκονται καφέ ελισσόμενοι βλαστοί με πράσινα μακρόστενα φύλλα (φασκομηλιάς), άνθη σε χρώματα μπλε του κοβαλτίου και κόκκινο κοραλλί, γαλαζοκίτρινα πουλιά (κοτσύφια). Πρόκειται για ένα ανατολίτικο «παραδείσιο» περιβάλλον σε αντίθεση με το αυστηρό κέλυφος του κτιρίου, μια απρόσμενη ισλαμική επιρροή που θα ξένιζε εάν δεν εντάσσονταν στην πολιτική στήριξης της εγχώριας κεραμικής βιομηχανίας που προαναφέραμε.

Κεραμική φρίζα και επιτοίχια κεραμικά συναντάμε και στην κατοικία του Κ. Μαλαματιανού, για πολλά χρόνια προέδρου της Φιλοθέης και δεν πρέπει να είναι τυχαίο ότι ο Μαλαματιανός, εκτός από γείτονας, υπήρξε μέλος του Συμβουλίου της Ανωνύμου Κεραμουργικής Εταιρείας Λαυρίου (Α.Κ.Ε.Λ.) και φίλος του Ζουμπουλίδη (Θεοδορίδου, 2012β).

Αναφέραμε ήδη ότι η Τεχνική Υπηρεσία της Ε.Τ.Ε επέλεξε το φτερωτό γρούπα για να διακοσμήσει την είσοδο του υποκαταστήματος στη Σάμο. Την ίδια εποχή ο επικεφαλής της ανέλαβε την εκπόνηση της μελέτης του Χρηματιστηρίου Αθηνών (1928-1934). Στην κεντρική αίθουσα του Χρηματιστηρίου ο Ζουμπουλίδης τοποθέτησε κεραμικό πάνελ με τους αγαπημένους του γρούπες. Κάθονται αντικριστά ως θησαυροφύλακες και έχουν ανάμεσά τους το έμβλημα της Εθνικής Τράπεζας (την κεφαλή της θεάς Αθηνάς). Σημειωτέο ότι, εκτός από αρχαϊκούς γρούπες, ο Ζουμπουλίδης χρησιμοποίησε τον πορφυρό κίονα με την έντονη μείωση, δηλαδή το ισχυρότερο μινωϊκό αρχέτυπο, στο υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε στο Ναύπλιο (1936-1937) και στην ιδιόκτητη κατοικία του στη Φιλοθέη (1934), ένδειξη της προσήλωσής του στην αναβίωση του αρχαϊσμού.

Εικ. 24, 25: Κεραμικός διάκοσμος στην οικία Κ. Μαλαματιανού στη Φιλοθέη.

Καταληκτικό σχόλιο

Βασιζόμενοι σε αρχειακή, βιβλιογραφική και επιτόπια έρευνα, αναδείξαμε τον ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικό κεραμικό διάκοσμο στις προσόψεις έξι κτιρίων της Εθνικής Τράπεζας, που ως θεματολογία περιλαμβάνει όλες τις μεσοπολεμικές τάσεις. Τα κτίρια αποτελούν δείγματα μιας, ενδεχομέ-

νως, πολύ ευρύτερης παραγωγής, που καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των χρόνων που μεσολάβησαν. Συμπυκνώνουν στην ουσία μια ολόκληρη εποχή, που κλείνει μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο, όταν η εγχώρια κεραμική βιοτεχνία αδυνατεί ν' ανταγωνιστεί τους ευρωπαϊούς παραγωγούς και φθίνει σταδιακά, η δε χρήση αρχιτεκτονικών κεραμικών πλακιδίων περιορίζεται σε εισόδους πολυκατοικιών και εσωτερικά κατοικιών.

Κλείνοντας, θα προτείναμε η συγκεκριμένη ενότητα κτιρίων να ενταχθεί στην κεραμική εκπαίδευση της νεότερης γενιάς και να τύχει της ανάλογης προσοχής από τους ειδικούς της κεραμικής εκπαίδευσης. Όχι μόνο γιατί τα κτίρια της Ε.Τ.Ε. που εξετάστηκαν αποτυπώνουν στις προσόψεις τους τις κεραμικές επιλογές των δημιουργών τους, αλλά και γιατί διαφυλάσσουν (σε αρίστη κατάσταση) την καλλιτεχνική παραγωγή μιας εποχής με ευανάγνωστους στόχους: την επινόηση μιας νεοελληνικής «παράδοσης» και την έξοδο στην ευρωπαϊκή αγορά. Η δε συγκεκριμένη ενότητα κτιριακού διάκοσμου, έχει ως (δυνητικό) εργαλείο κεραμικής εκπαίδευσης πολλά αξιοποιήσιμα χαρακτηριστικά: επιδέχεται συγκρίσεις (με ανάλογες πρακτικές στο ευρωπαϊκό χώρο), έχει μοναδικότητα (δεν επαναλήφθηκε μετά τον πόλεμο), σπανιότητα (ως εξωτερική διακόσμηση ελληνικών κτιρίων), σχεδιάστηκε δε και παράχθηκε από Έλληνες κεραμίστες.

Σημείωση: Στην παρούσα εργασία επικαιροποιήθηκε υλικό από δύο σχετικές δημοσιεύσεις της συγγραφέως και από τον υπό έκδοση τόμο της ίδιας με τίτλο «Νικόλαος Ζουμπουλίδης. Ένας σημαντικός αρχιτέκτονας. Ένας πολύπλευρος άνθρωπος», εκδόσεις Τ.Ε.Ε.

Πηγές

- Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας
- Αρχείο Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Α.Π.Θ, φάκ. Στρατής Δούκας
- Αρχείο Ελ.Βενιζέλου
- Επιτόπια έρευνα
- Οι φωτογραφίες είναι της συγγραφέως, πλήν των φωτογραφιών από το υποκατάστημα Σάμου, που είναι της κας Β. Γαλανού.

Βιβλιογραφία

- Βλαχόπουλος, Διον. (2003). «Η αρχιτεκτονική των κτιρίων της Εθνικής Τράπεζας κατά την περίοδο του μεσοπολέμου», περ. *Εμείς και η Τράπεζα*.
- Γρηγοράκης, Ν. (2011). «Ο νεοαρχαϊκός ρυθμός στην ελληνική κεραμική και τα κεραμουργήματα του Κεραμεικού στα χρόνια 1930-1940», περιοδικό *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 59-63. Ανάκτηση από www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/8-13.pdf
- Δεμενέγη-Βιριράκη, Αικ. (2007). *Παλιά Ανάκτορα Αθηνών*. Το κτίριο της Βουλής των Ελλήνων. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Denny, W. (2004). «Dispersed Ottoman unified- field tile panels», στο *Μουσείο Μπενάκη 4* (The annual Journal of the Benaki Museum) 149-157.
- Ζαρκάδα-Πιστιόλη, Χρ. (2004). «Το κτήριο της Εθνικής Τράπεζας στη Φλώρινα και η παρουσία του αρχιτέκτονα Αριστομένη Βάλβη στην πόλη», *Μνημείο και Περιβάλλον 8* (2004) 79-96.
- Herbert, T., Huggins, K. (1995). *The Decorative Tile: in Architecture and Interiors*. London: Phaidon Press
- Θεοδωρίδου, Λ. (2012α). «Κεραμικός διάκοσμος στα κτίρια της Εθνικής Τράπεζας κατά το Μεσοπόλεμο», *ΜΟnuMENTA*, Magazine for the Natural and Architectural Heritage in Greece and Cyprus, 02-01-2012.
- Θεοδωρίδου, Λ. (2012β). «Κεραμικός διάκοσμος στα κτίρια του Μεσοπολέμου « στο περιοδικό *BHMADECO*, (54) 26-27, Απρίλιος, 2012.
- Καμπούρη-Βαμβούκου, Μ. (2004). «Η Εθνική Τράπεζα Φλώρινας, δείγμα νεοβυζαντινού στυλ στην κοσμική αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου» πρακτικά συνεδρίου Φλώρινα 1912-2002. *Ιστορία & Πολιτισμός*, Φλώρινα: Α.Π.Θ, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 739-771.
- Κορρέ-Ζωγράφου, Κ. (1995). *Τα κεραμικά του Ελληνικού Χώρου*. Αθήνα: εκδ. Μέλισσα.
- Κορρέ-Ζωγράφου, Κ. (2000). «Ο Μηνάς Αβραμίδης της συλλογής Τάσου Μεγαλόπουλου», περιοδικό *Αρχαιολογία και Τέχνες* (74) 73-78.

- Λάππα-Παπαδάκη, Ελ. (2006). «Οικονομική και παραγωγική εξέλιξη της ΑΚΕΛ. Εσωτερικός και εξωτερικός ανταγωνισμός της εταιρείας. Γενικότερο οικονομικό περιβάλλον 1941-1951», *Πρακτικά ΙΒ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α Αττικής*, Παλλήνη 3/11-1/12/2006. Αθήνα: Εταιρεία Μελετών Ν.Α Αττικής. Ανάκτηση από www.emena.gr/wp-content/uploads/2008/11/247-284_lappa-papadaki.pdf.
- Τζάκου Αν. (1984). «Η συμμετοχή των Τραπεζών στην επίσημη Αρχιτεκτονική», *Θέματα Χώρου και Τεχνών* (15) 74-81.
- Τσίγκου, Αγγ. (2001). «Η μαγική φρεσκάδα του παρελθόντος», περ. *Εμείς και η Τράπεζα*, 17 (2001) 7-11.
- Yagou, A. (2008). “Innovating by design in inter-war Greece”, in *Entrepreneurial History Discussion Papers*”. Ανάκτηση από ehdp.net

